

بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری خلیج فارس در دوره ایلخانان

مسعود فرشیدنیا^۱

دکتر زهرا حامدی^۲

چکیده

داشته است. از سوی دیگر، وضعیت مناطق و بخشهای مختلف ایران و بخصوص ولایت فارس و نقش آن در رویدادهای این عصر خود موضوعی است که رهیافت و دستاورد این کوشش میتواند منشأ رفع بسیاری از ابهامات و پاسخگویی به پرسشهای متعدد در این زمینه باشد. در این راستا یکی از سؤالات اساسی این است که نقش حاکمیت مغول در اوضاع سیاسی-اقتصادی، مناطق جنوبی چه بوده است؟ نگاهی گذرا بر مطالعات فارس شناسی بخوبی روشن میسازد که تا کنون تلاش چندانی در این مورد صورت نگرفته و تا به حال نقش و جایگاه فارس در تحولات اقتصادی عصر ایلخانان بطور کامل و همه جانبه بیان نگردیده است. بنابراین ابعاد گوناگون اوضاع اقتصادی فارس در دوره مذکور مد نظر است تا شاید هر چند ناقص، گوشه‌های تاریک تحولات این ولایت که بخشی از تاریخ سرزمین ایران میباشد روشن گردد.

بدلیل اهمیت نقش ارتباطی ایران در مسائل تجاری، ایران همواره توجه اقوام و ملل مختلف را به خود جلب کرده است و نوعی محل نزاع اقوام گوناگون بوده است. در ادوار گذشته، بین چین و هندوستان و ایران روابط تجاری و بازرگانی برقرار بوده و علاوه بر تجارت از طریق راه‌های زمینی، تبادل کالاهای مورد نیاز از طریق مسیر دریایی خلیج فارس و جزایر و بنادر آن همچون کیش و هرموز و سیراف انجام میگرفته است. بنادر خلیج فارس از دیرباز تاکنون نقش عظیم و گسترده‌یی در رونق اقتصادی ایران زمین داشته‌اند و در منابع گوناگون شواهد بسیاری حاکی از این مدعاست. نوشتار حاضر در پی آن است که با محوریت بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری خلیج فارس در عصر ایلخانان به این مهم بپردازد.

کلیدواژگان

خلیج فارس؛ کیش؛ هرموز؛ اقتصاد؛ تجارت دریایی؛ ایلخانان

سؤالات تحقیق

۱. وضعیت سیاسی، اقتصادی مناطق دریایی خلیج فارس در عصر ایلخانان چگونه بوده است؟
۲. رقابتهای حکام ساحلی خلیج فارس و جزایر چه تأثیری در تحولات سیاسی و اقتصادی آن داشته است؟

اهمیت راه‌های تجاری

یکی از دلایل و انگیزه‌های هجوم مغولان، تسلط آنان بر راه‌های بازرگانی و ارتباطی مشرق زمین با غرب بود و از ابتدای ارتباط مغولان با خوارزمشاهیان، آنان بدنبال گسترش روابط

مقدمه

هجوم مغولان، عظیمترین حادثه جامعه ایرانی در قرن هفتم هجری بود که قابل قیاس با هیچ واقعه‌یی نمیباشد؛ حادثه‌یی که جان هزاران نفر از مردم این سرزمین را گرفت و بسیاری از شهرها و روستاها را به ویرانه تبدیل کرد. از اینرو چندین سده است که کاوش و پژوهش در ابعاد آن بیش از هر موضوع دیگری ذهن و فکر اهل تحقیق را به خود مشغول

۱. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد داراب (نویسنده مسئول)؛ farshidnia721@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد داراب؛ z.hamedii2003@yahoo.com

اقتدار و ثبات سیاسی اقتصادی لازم وجود نداشت، تغییر و تحولات زیادی در این خصوص پدید آمد (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹ق: ۹-۴).^۴ پس از مدتی که در این دوره بندر هرموز در ولایت کرمان از رونق و تجارت خوبی برخوردار شد (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۴۲)، مجدداً شاهد انتقال این مرکزیت تجاری در خلیج فارس به کیش در ولایت فارس میباشیم. مناطقی از فارس در دوره ایلخانان شامل جزایر و بخشهای دریایی بود که جغرافیدانان از آن بعنوان «البحر» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۷۰؛ القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۷۰)^۵ یاد نموده‌اند.

اهمیت جزیره کیش در تجارت خلیج فارس

قدر مسلم کیش (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۹۵) در تحولات اقتصادی فارس و روابط تجاری با کشورهای دیگر نظیر چین و هند و ترانزیت کالا از این کشورها به سلطانیه و سپس انتقال آن توسط تجار بزرگ به مغرب زمین نقش مهمی داشته است. جزیره کیش در جنوب ولایت فارس و از توابع کوره اردشیر خوره بحساب می‌آمد و در ساحل این جزیره زرع و نخل وجود داشت که از طریق باران آبیاری میگردید و مردم این جزیره از طریق تجارت و بازرگانی و علاوه بر آن صید مروارید روزگار میگذراندند. از خاندانهای با نفوذ و متمول در این منطقه تجاری (کیش) که در تحولات اقتصادی و تجاری این عصر تأثیر مهمی داشته‌اند، خاندان طیبیها است؛ سعدی در مورد یکی از کاروانهای بزرگ تجار با نفوذ و ثروتمند که شترهای بسیار و خدم و حشم زیادی داشته اشاراتی کرده است (سعدی، ۱۳۷۴: ۱۰۰). و صاف نیز درباره رفتن بازرگانان فارس به دربار پادشاه هندوستان چنین سخن میگوید: «و بازرگانی از منتهی حدود فارس در مقام خدمت و موقف استیذان است. فرمان شد تا او را با عزاز تلقی کرده بار دادند قدم در صحن سرای نهاد...» (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۱۷۱). تجارت دریایی با هند برای فارس بلحاظ درآمد سرشاری که نصیب این ولایت میکرد، اهمیت زیادی داشت. همچنین و صاف از تلاش اتابکان فارس برای تصرف سایر جزایر فارس

تجاری با ایران زمین بودند (بارتولد، ۱۳۶۶: ۸۲۴-۸۲۳). قبل از شروع حملات مغولان، کاروانهای بازرگانی و تجاری بیشماری از سوی آنان به ایران می‌آمدند (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۶۷: ۳۴۱). مغولان پس از اقتدار بر چین و آسیای مرکزی، شروع به گسترش ارتباط تجاری و بازرگانی خود با غرب نمودند و بعدها ایلخانان نیز این کار را ادامه دادند و در صدد ارتباط با اروپا برآمدند. یکی از مناطق مهم اقتصادی و تجاری که از رونق خاصی برخوردار بود، خلیج فارس و مناطق ساحلی و جزایر آن همچون هرموز، بحرین و بویژه کیش بود که با مناطق دیگر نظیر سلطانیه، در شمال غربی ایران ارتباط تجاری داشتند. مسیر بازرگانی و تجاری خلیج فارس نسبت به مسیرهای دیگر بهتر بود؛ یک راه آن به هرموز در دهانه خلیج فارس در سواحل کرمان منتهی میگردید و راه دیگر به سواحل منطقه فارس میرسید.

اوضاع راه‌های تجاری خلیج فارس قبل از ایلخانان

در دوره دیلمیان همانطوری که ابن بلخی و اصطخری اشاره دارند، از طریق بندر معروف سیراف روابط تجاری و بازرگانی صورت می‌گرفت (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۳۴).^۲ لازم بذکر است که در آغاز قرن ششم هجری بلحاظ تجاری، جزیره کیش جایگزین سیراف گردید و بعنوان مرکز تجاری در میان بنادر فارس مطرح و معروف شد (ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۳۶؛ و صاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۱۷۰).^۳ در دوره سلجوقیان همواره بین بنادر تجاری و بازرگانی ولایت فارس و کرمان (کیش و هرموز) رقابت وجود داشت و از آنجایی که در این زمان در فارس بجهت حملات شبانکاره،

۱. بعنوان مثال: و صاف به آمدن بازرگانان مغول به شهر اترار اشاره دارد (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۵۶۳).

۲. شهرهایی همچون توج، سیراف و شیراز از مهمترین پایگاه‌های تجاری منطقه خلیج فارس با هند و چین و مناطق دیگر بودند. در دوره آل بویه فارس بلحاظ تجاری از مناطق همجوار خود پیش افتاد.

۳. مسئله‌ای که باعث این امر گردید و بندر سیراف را از رونق بازرگانی انداخت، عدم ثبات و اقتدار سیاسی بود که دلیل آن سقوط دولت آل بویه در فارس بود که باعث شد در مسیرهای تجاری و بازرگانی دریایی و خشکی امنیت لازم که از مسائل اصلی مورد نیاز تجارت است، وجود نداشته باشد و بنابراین کیش جایگزین سیراف گردید (ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۳۶). همچنین از دلایل دیگر ناامنی این منطقه و از رونق افتادن آن، تلاش و اقدامات حاکم کیش و پشتیبانی وی از ملک تورانشاه بن عماد الدوله قاوردین جعفر بیک بود که ولایت کرمان در تصرف او بود و بدنبال کسب بندر و بارانداز و محلی تجاری در جهت پیشی گرفتن از سیراف بود و با هجوم مداوم به این بندر آن را از رونق اقتصادی و تجاری انداخت (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۱۷۰).

۴. بجهت این حملات، مسیر کشتیهای بازرگانی به طرف منطقه کرمان و بندر معروف آن، هرموز، انتقال پیدا کرد (همان: ۹-۴).

۵. سرزمینی که حتی امروزه اروپاییان گاه نام آن را بر تمام ایران اطلاق مینمایند و ایران زمین را به نام «Persia» میخوانند و دریای پیرامون آن بلکه درونی آن را نیز «دریای پارس» یا «خلیج پارس» (Persian gulf) میخوانند (مجتهدزاده، ۱۳۵۴: ۵۷).

ملک اسلام، برادر وی، ملک اعظم مرزبان الهند تقی‌الدین عبدالرحمن بن محمد الطیبی بعنوان وزارت سلطان آن منطقه محسوب میشد (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۳۰۳). از مطالب وصاف درباره این خاندان چنین برداشت میشود که خاندان طیبی بر سایر تجار این منطقه برتری داشتند. ملک اسلام در منطقه دریایی خلیج فارس که جزء ایالت فارس در دوره ایلخانان محسوب میشد، با رقبا دیگر در حال رقابت بود؛ بعنوان نمونه، میتوان از رقابت وی با ملوک هرموز در این دوره یاد کرد که منجر به نزاع و جنگ بین وی با سرکشان منطقه هرموز گردید و بجهت ضعف حاکمان ملوک هرموز موقعیتی فراهم شد که ملک اسلام بتواند به مقابله با آنان بپردازد (همان: ۲۹۷). عزالدین عبدالعزیز از خاندان طیبی توانست تا سال ۷۲۵ هـ ق اقتدار خود را بر این منطقه تجاری و بازرگانی ادامه دهد. ملک عزالدین در این دوره که در کیش به سر میبرد و صاحب این منطقه محسوب میشد، سعی داشت با درآمد سرشاری که از ناحیه تجارت و همچنین صید مروارید در دریا نصیب وی میشد، به مناطق همجوار خود همچون هرموز لشکرکشی نماید (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۶۳-۱۶۲) البته در نهایت موفق به انجام این کار نشد و جز ناامنی راه‌های بازرگانی و تجاری دریایی منطقه و در نتیجه، مختل شدن اوضاع اقتصادی چیز دیگری بدنبال نداشت.

اهمیت هرموز در تجارت خلیج فارس

پس از ناامنی خلیج فارس، مرکزیت تجاری به هرموز منتقل شد. در ابتدای هجوم مغولان به ایران در هرموز جهان‌شاه حکومت میکرد. وی در جنگ با سپاهیان مغول در نواحی جنوب ایران به قتل رسید و میرشهاب الدین جانشین او گردید. میرشهاب الدین موفق شد مغولان را شکست دهد و در دوره حاکمیت امیر رکن الدین محمود بن حامد، یکی از پادشاهان هرموز، این منطقه پیشرفت زیادی داشت. وی در چندین نبرد به پیروزی رسید و همچنین موفق شد مناطق ساحلی جنوب مسقط را تصرف نماید. رکن الدین محمود تا اواخر دوران اقتدار خود، بجهت اینکه توانسته بود بر قیس اقتدار داشته باشد، از لحاظ وضعیت اقتصادی و تجاری، ولایت فارس را متحمل ضرر

۵. «و با دویست کشتی مشحون به مردان کارزا و آلات حرب و پیکار پیرامون جزیره جرون فراگرفت» (القاشانی، ۱۳۴۸، ۱۶۳-۱۶۲).

همچون بحرین و دیگر نواحی سخن گفته است (همان: ۱۷۹-۱۷۸، ۱۷۱-۱۷۰). یکی از دلایل تداوم و رواج تجارت خلیج فارس با هند بر اساس گزارشات وصاف، نیازمندیهای یک منطقه با اقلیم و آب و هوای خاص خود به محل دیگری با اقلیمی متفاوت میباشد؛ چنانکه هر کدام از این مناطق کالاها و محصولات کشاورزی مخصوص به شرایط جوی و محلی خود تولید مینمودند و ناگزیر به احتیاج اجناسی دیگر بودند که در جایی دیگر تولید شده و بدست می‌آمد (همان: ۳۰۲).

نقش خاندان طیبی در تجارت خلیج فارس

در عصر ایلخانان، هنگامی که ملک اسلام جمال‌الدین طیبی (همان: ۲۶۸) در ایالت فارس حاکم بود، یکی از کالاهایی که تجارت آن رونق فراوان داشت، اسب بود. «موقر و مقرر گردانیده که هر سال هزار و چهارصد سرعتان^۲...» که از جزیره قیس به معبر (آیتی، ۱۳۷۲: ۱۷۲) رسانند و هر یک سر اسب را دویست و بیست دینار زر سرخ قیمت داشت، «در عهد اتابک ابوبکر هر سال ده هزار سرازین مواضع بمعبر» میرسانند و قیمت آن «دو هزار و دویست هزار دینار» بود (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۳۰۲) و در مقابل کالاهایی که در آنجا تولید میشد، نظیر جوز هندی و میخک و طعام به این منطقه وارد میکردند (رجب‌نیا، ۱۳۳۷: ۱۶۸). از آمار و ارقام موجود چنین برداشت میشود که این خاندان از تجارت اسب که بین فارس و هند و دیگر مناطق صورت میگرفت، سود سرشاری نصیبشان میشد (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۳۶۸-۳۶۷). حوزه اقتدار خاندان طیبی غیر از فارس و مناطق ساحلی و دریایی آن، شامل دیگر ممالک و دریاهای آزاد همچون هندوستان نیز میشد. این خاندان از لحاظ تجاری در آن منطقه دارای شکوه و عظمت بودند و تجارت خلیج فارس با هند و چین نیز در سیطره ایشان قرار داشت. علاوه بر خود

۱. او از بازرگانان موفق این عصر بود و ثروت فراوانی اندوخته بود، (جهت اطلاع بیشتر ر.ک: وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۲۶۸).

۲. منظور سر اسب میباشد.

۳. یکی از مناطقی که اهمیت زیادی در ارتباط با تجارت دریایی و ترانزیتی داشت معبر بود که در واقع بعنوان یک مرکز بازرگانی بین چین، هندوستان و خلیج فارس مطرح بود (آیتی، ۱۳۷۲: ۱۷۲؛ مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۲۶۱).

۴. لازم بذکر است از مناطق دیگر نظیر عمان، یمن و همچنین مناطق شمالی دریای سیاه و شبه جزیره بالکان اسب به هند تجارت میشد که ارزش بعضی از آنها تا حدود چهارهزار دینار بود (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۳۶۸-۳۶۷).

۶۲۳-۵۹۴ هـ. ق دوره اوج و شکوهشان بود، در این ایام، فارس و مناطق ساحلی آن بعنوان یکی از مراکز تجاری و بازرگانی دریایی با ممالک همجوار همچون هند مطرح میشدند؛ چون در مناطق دیگر نظیر کرمان، اوضاع سیاسی و اجتماعی دچار هرج و مرج و اغتشاش بود و آسایش و امنیت لازم جهت این امر مهیا نبود و بخشهای دیگر مانند مناطق شرقی کشور نیز درگیر حملات مغولان بودند. در این میان مناطق دریایی محلی برای آنکه بیشتر اجناس و کالاها از آنجا به هند صادر میشد اهمیت شایانی از لحاظ اقتصادی برای ایران زمین داشت و میتوانست عواید سرشاری تحت عنوان عوارض گمرکی و ترانزیتی بدنبال داشته باشد. به این دلیل این مناطق همواره مورد توجه حکام فارس، کرمان و سایر والیان عصر ایلخانی بود و به همین دلیل در این دوره شاهد رقابت و کشمکش در جزایر و مناطق ساحلی خلیج فارس میان حاکمان مذکور میباشیم.

منابع

- آیتی، عبدالحمید؛ تحریر *وصاف*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۲.
- ابن بطوطه؛ *سفرنامه*، ترجمه محمد علی موحد، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، جلد اول، چاپ پنجم، ۱۳۷۰.
- ابن بلخی؛ *فارسنامه*، باهتمام و تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: انتشارات دنیای کتاب، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
- اصطخری؛ *مسالك و ممالک*، بکوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله محمد؛ *تاریخ ولجایتو*، باهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- بارتولد، واسیلی و لادیمیروویچ؛ *ترکستان نامه*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات آگاه، چاپ دوم، ۱۳۶۶.
- رشیدالدین فضل الله؛ *جامع التواریخ*، بکوشش بهمن میرزا کریمی، تهران: انتشارات اقبال، چاپ سوم، ۱۳۶۷.
- سعدی شیرازی، مصلح الدین عبدالله؛ *کلیات سعدی*، تصحیح فروغی، تهران: انتشارات رها، ۱۳۷۴.
- مارکوپولو؛ *سفرنامه*، مقدمه جان ماسفیلد، ترجمه حبیب الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
- مجتهدزاده، پیروز؛ *جغرافیای تاریخی فارس*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
- مستوفی، حمدالله؛ *نزهة القلوب*، تصحیح دبیر سیاقی، قزوین: انتشارات حدیث امروز، ۱۳۸۱.
- وصاف الحضرة، فضل الله بن عبد الله شیرازی؛ *تجزیه الامصار و تجزیة الاعصار*، باهتمام محمد مهدی اصفهانی، بمبئی، ۱۲۶۹ ق.

و زیان کرد. وی در شروع حکمرانی سوغونجاق نوئین، توانسته بود، جزیره کیش را فتح نماید، اما با هجوم سوغونجاق نوئین شکست خورد و از این منطقه به هرموز عقب نشینی نمود (وصاف الحضرة، ۱۲۶۹: ۱۹۶). پس از مرگ وی هرموز رو به ویرانی گذاشت و ثبات سیاسی و اقتصادی خود را از دست داد. امیر سیفالدین نصرت فرزند رکن الدین به حکومت هرموز رسید و جنگهای داخلی بین شاهزادگان ادامه داشت که باعث ویرانی هرموز شد (۶۸۹ هـ. ق) (همان: ۲۹۶). یکی از پادشاهان مطرح این خاندان ایاز میباشد که توانست با مغولان به توافق برسد و از حمله آنان به این منطقه جلوگیری نماید (همان: ۲۹۷). وی در جزیره جرون شهری بنام هرموز تأسیس کرد و از آنجا شروع به تجارت با مناطق دیگر نمود. ایاز تا سال ۷۱۱ هـ. ق سلطنت کرد و بر قسمتهای بزرگی از خاک ایران و شبه جزیره عربستان حکومت نمود. پس از ایاز، عزالدین کردانشاه حکومت را در دست گرفت. بر اساس *تاریخ ولجایتو* پسر رکن الدین مسعود، نواده محمود قلهاتی میباشد (القاشانی، ۱۳۴۸: ۱۵۶-۱۵۴). در این سالها درگیریهای داخلی و رقابت ادامه داشت تا اینکه تهمتن موفق گردید به حکومت دست یابد و مناطق وسیعی از جزایر قیس و بحرین را تصرف کند و به سراسر خلیج فارس تسلط پیدا نماید (۷۴۵ هـ. ق). بدین ترتیب از اواخر حکومت ایلخانان ملوک هرموز انحصار تجارت را در این منطقه بدست آوردند و تا قرنهای بعد نیز حفظ کردند. شبانکاره‌یی در این خصوص از هرموز جدید بعنوان مرکز تجارت و بازرگانی ذکر میکنند. همچنین ابن بطوطه نیز هرموز را تحت عنوان مرکز ترانزیتی و تجاری بازرگانی بین خلیج فارس و منطقه هند مطرح میکند (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۲۹۹). مارکوپولو نیز در مورد مرکز تجاری هرموز مینویسد: اینجا بندری است که تجار هندی با کشتیهایشان که پر از انواع ادویه، مروارید، پارچه‌های زربافت، عاج فیل و بسیاری کالاهای دیگری میباشد به آنجا می‌آیند و در آن شهر به تجار دیگری که آنها را به تمام دنیا می‌برند می‌فروشند (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۴۴).

نتیجه‌گیری

پس از به قدرت رسیدن سلغریان در فارس که حکومت آنان از اقتدار و ثبات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی لازم برخوردار بود، بویژه در دوره حکومت اتابک سعدبن زنگی که طی سالهای